

A szövegkiadó filológus kritikai tevékenységéről

author: Gunter Martens

Gunter MARTENS, „A szövegkiadó filológus kritikai tevékenységéről. Tézisek a szövegkritika tágabb fogalmához”, ford. VEREBICS Éva Petra = *Metafilológia 1.*, szerk. DÉRI Balázs – KELEMEN Pál – KRUPP József – TAMÁS Ábel, Ráció Kiadó, Budapest, 2011, 374–389.

GUNTER MARTENS

A szövegkiadó filológus kritikai tevékenységéről

*Tézisek a szövegkritika tágabb fogalmához*¹

Kezdetben az volt a szándékom, hogy ebben az új kiadásban megismételjem mindazt, amit az első kiadás előszavában a könyv címét igazolandó írtam, vagyis hogy miért nevezem *kritikainak* a költészetet. Csak hosszas fontolgatás után jutottam arra, hogy mindez felesleges. A kritizálás az utóbbi években a korábbinál megszokottabbá vált Németországban: és ezáltal maga a fogalom is ismerősebben cseng. Mára már a fiatalok is tudják, hogy egy *kriticus* vagy műbíró nemcsak szavakkal, de gondolatokkal; nemcsak szótagokkal és betűkkel, de *egész* művészeti ágak és műalkotások szabályaival találkozik. Már felfogják, hogy egy effajta kritikusnak filozófusnak kell lennie és valamelyest többit tudnia egy könyvkukacnál, akinek a feladata kimerül a különböző olvasatok, jobban mondva a helyesírási és nyomtatási hibák gyűjtésében.²

A gondolatmenetem bevezetésül szolgáló, megszívlelendő mondatok Johann Christoph Gottsched *Versuch einer kritischen Dichtkunst* (Vázlat egy kritikai költészetéről) című művéből származnak, mégpedig az 1737-es kiadás második előszavából. Hans Gerhard Senger *Die historisch-kritische Edition historisch-kritisch betrachtet* (A történeti-kritikai kiadás történeti-kritikai nézetben) című tanulmányában³ már 20 évvel ezelőtt idézett a fenti

¹ A tanulmány egy 2004 februárjában, Innsbruckban a Germanisztikai Szövegkiadó Munkaközösség nemzetközi ülésén elhangzott előadás átdolgozott változata. Eredeti címe: *Mi a szövegkritika? A kiadástudomány egyik központi fogalmának történetéről és relevanciájáról*.

² Johann Christoph GOTTSCHED, *Versuch einer kritischen Dichtkunst*, a 4. kiadás változatlan fotómechanikus utánnomása [Leipzig 1751], WBG, Darmstadt, 1962, xxx. (Kiemelés – G. M.)

³ *Buchstabe und Geist. Zur Überlieferung und Edition philosophischer Texte*, szerk. Walter JAESCHKE – Wilhelm G. JACOBS – Hermann KRINGS – Heinrich SCHEPERS, Meiner, Hamburg, 1987, 1–20.

műből, és ez az aktualitásából mai napig nem vesztő szöveg konferenciánkon is méltó helyet foglalhat el. Egy filozófus – amint arra Gottsched joggal utalt – talán valóban méltóbb képviselője lenne mindannak, amit én itt előadásom korlátozott keretei közt tárgyalni kívánok: vagyis a szövegkritika fogalmáról szóló töprengésnek és annak az igénynek, hogy alapjait kritikusan világítsuk meg. Gottscheddel együtt a szövegkritika tágabb értelemben vett fogalmának a pártján állok, kiemelve a filológia „lomtárából”, ahova Nietzsche szerint száműzetett.⁴ Tanult klasszika-filológusunk megtagadja a szakmai tiszteletet a „konjektúra-korhelyektől”, akik „hangyaéletet” élnek „eltemetve dialektusok, etimológiák és konjektúrák alá”,⁵ és közben megfélemeznek magukról a közvetítendő művekről.⁶ Számomra a mai napig úgy tűnik, hogy néhány kolléga szemében a kritika fogalma egyet jelent a gyakran meglehetősen mechanikusan elvégzett emendációval és konjektúrával; sok kiadó számára a kritika mértékét a szövegen végzett szövegkiadói beavatkozások száma határozza meg. Bízom benne, hogy rá tudok világítani: a szövegkiadó visszafogottsága – tehát éppen a be nem avatkozás – ebből a szempontból nagyobb kritikai érzékről tanúskodik, mint néhány szövegkiadó korrektúramániája. Ezzel már ki is mondtam előadásom egyik tézisét, amelyre később szeretnék még visszatérni. Előtte azonban – olyan tömören, amennyire csak lehetséges (és ezért szinte megengedhetetlenül leegyszerűsítve) – szeretném összefoglalni a „szövegkritika” szóösszetételének szó- és fogalomtörténetét.

Kezdjük a szónak azon részével, amely első ránézésre kevésbé tűnik problematikusnak. „Kritikának nevezzük a szakértői megítélés és ítélet művészetét a művészetek és tudományok területén”; legalábbis a Grimm-szótár megfogalmazása szerint, amely az ezen „művészetben” való jártasságot és annak gyakorlását egy Goethe-idézettel támasztja alá: „az értelem azon funkciója, amelyet a legnagyobbak nevezhetünk, tehát a kri-

⁴ Friedrich NIETZSCHE, *Nachgelassene Fragmente Herbst 1869 bis Ende 1874* = Uő, *Sämtliche Werke. Kritische Studienausgabe*, VII., kiad. Giorgio COLLI – Mazzino MONTINARI, DTV, München, 1980, 155. (A továbbiakban: KSA)

⁵ Friedrich NIETZSCHE, *Művelődési intézményeink jövőjéről*, ford. ÓVÁRI Csaba, Attraktor, Máriabesnyő, 2011, 48–49.

⁶ Erwin Rohdénak írja Nietzsche 1873. március 22-én: „Konjektúra-tacskóként nem érdemel szakmai tiszteletet az ember.” (*Friedrich Nietzsches Briefwächsel mit Erwin Rohde*, szerk. Elisabeth NIETZSCHE – Fritz SCHILL, Insel, Leipzig, 1903², 403.)

tika: a valódi elkülönítése a hamistól.”⁷ Jegyezzük meg, hogy a kritika ebben az értelemben úgymond három „kapcsolódási értékkel” rendelkezik: egyrészt szüksége van alanyra, valakire, aki jártas a kritikában; másrészt szüksége van tárgyra, amelyet alá kell vetni a kritikának; harmadrészt léteznie kell egy érvek vagy kritériumnak, azaz egy mértéknek a tárgy helyes megítéléséhez, ahhoz, hogy meg tudja különböztetni „a valódit a hamistól”. Ezzel a meghatározással egészen jól együtt élhetnénk, ha a „kritika” szavának történetére vetett egyetlen pillantás nem kérdőjelezné meg ezt a látszólagos egyértelműséget.

A görög *krinein* jelentése a szakszótárak szerint: ’elkülönít, elválaszt, szétválaszt, megkülönböztet’, emellett jelentései még: ’kiválaszt, meghatároz, méltányol’, valamint ’ítél, magyaráz, eldönt, határoz’, és végül ’megítél, megvádol’.⁸ A jelentések sokasága közül most különösen a filozófiai-filológiai vonulat érdekel minket. Így már Platónnál megjelenik a „kritikusan megkülönböztető ismeret terminológiai tömörítése”,⁹ amely elméleti szinten megalapozva elkülöníti a hamisat az igaztól. Egy számkra különösen megvilágító értékű megkülönböztetésnek lehetünk tanúi aztán a hellénisztikus filológusiskolákban. Ebből az időszakból különösen Alexandria tudósait szoktuk számon tartani, Zénodotot és Aristarchost, akik antik költemények és filozófiai művek autentikus hagyományozásával szereztek érdemeket. Az alexandriai iskola ezen képviselői azonban nem *kritikos*ként, hanem *grammatikos*ként – azaz írástudóként – határozták meg magukat. A *kritikos*ok ezzel szemben azok voltak, akik úgymond az irodalomtudomány egészét képviselték, mindekenélőtt a pergamoni iskola filológusai, akik nemcsak a művek hagyományozott *alakjával* foglalkoztak, hanem mindekenélőtt azok jelentőségét próbálták felmérni. A két iskola megkülönböztetésére abban az időben kialakult terminológia ma felettébb modernnek hat: míg az alexandriaiak

⁷ *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm*, V., K–Kyrie, szerk. Rudolf HILDEBRAND, DTV, Leipzig, 1873, col. 2334. skk.

⁸ Gustav Eduard BENSELER – Karl SCHENKL, *Griechisch-deutsches Schulwörterbuch*, átdolg. Adolf KAEGI, Teubner, Leipzig–Berlin, 1911¹³, 527–528.

⁹ A fogalomtörténet leírásában általam követett *Kritika* szócikk megtalálható: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, IV., szerk. Karlfried GRÜNDER – Joachim RITTER – Gottfried GABRIEL, Schwabe, Basel, 1976, 1249. hasáb (A továbbiakban: HWP)

a *sémainonnal*, a jelölővel, a *signifiant*-nal foglalkoztak, addig a pergamoniak a *sémainomenont*, a jelöltet, a *signifié*t állították vizsgálódásaik középpontjába. A „kritika” fogalma tehát a jelhordozónak nem a formai, hanem a tartalmi oldalán honosodott meg: a művek történeti elhelyezése és értelmezése ebben az időszakban mindenestre a kritikus központi feladatai közé tartozott. Ennek következtében a pergamoni iskola feje, Kratés, a grammatikát alárendelte a kritikának: a kritika a filozófia és költészet egészét érintette, átfogó volt, ezzel szemben a nyelvi és metrikai forma vizsgálata megmaradt részleges és alárendelt területnek.¹⁰ Majd kétezer évvel később Schleiermacher a filológiai kritika két különböző formáját állítja egymással szembe: az egyik a másolásnál létrejövő mechanikus hibákkal foglalkozik, a másik pedig a „problematikus hely belső összefüggéseit ítéli meg”.¹¹ Előbbit az „alacsony kritika”, utóbbit pedig a „magas kritika” fogalmával illeti. Azt látjuk tehát, hogy az ókori filológiai iskolák harca átnyúlik a modernségbe, és az a benyomásom, hogy a szövegkritika legújabb fejleményei sok esetben az „alacsony kritikával” kacérkodnak.¹²

Ebben a rövid összefoglalóban el kell tekintenem a kritika fogalomtörténetének számos elágazásától, mindamelllett szeretném megemlíteni a hatástörténet legalább két olyan irányát, amelyek nem közömbösek a szövegkritika feladatának meghatározása szempontjából. Az egyik a történelem és a kritika kapcsolata, amely a 15–16. század óta fémjelzi a filológiai kritikát. Ezt a pontot nem szükséges hosszan részleteznem, hiszen Hans Gerhard Senger korábban említett tanulmánya meggyőzően

¹⁰ A *kritika* ebben az értelmében különösen a reneszánsz idején a filológusok tevékenységi körének meghatározására szolgált. Ennek meggyőző dokumentuma a J. Gruter által 1602-ben és 1623-ban kiadott *Thesaurus Criticus* címet viselő gyűjtemény, amelyben a 15–16. század tudósainak szövegei kerülnek „kiegészítésre, javításra, magyarázásra és kommentálásra”. Vö. HWP, 3–1264 hasáb.

¹¹ HWP, 1264. hasáb Vö. Böckh nagyon hasonló megkülönböztetésével, amely a „pszeudokritikát” (amely „grammatikai szöszmötölésben, nevetséges konjektúravadászatban és törlésmániában nyilvánul meg”) választja el a valódi filológiai kritikától (melynek tárgya „az emberi szellem termékeinek újramegismerése”. Idézi SENGER, *I. m.*, 14.

¹² Plachta pl. úgy definiálja a szövegkritika fogalmát, mint ami „a szöveg hagyomány szövegkiadói felülvizsgálata, különös tekintettel annak autentikusságára”: Bodo PLACHTA, *Editionswissenschaft. Eine Einführung in Methode und Praxis der Edition neuerer Texte*, Reclam, Stuttgart, 1997, 140.

mutatja be.¹³ Amikor a szövegkritika eredményei befolynak a *történeti-kritikai* kiadásba, ott a „történeti” és a „kritikai” valójában nem két, korábban különálló aspektus, melyek pusztán additív módon kapcsolódnak össze, hanem már a kezdetektől fogva megbonthatatlan egységet alkotnak: a történetiség, módszertani aspektusként, pontosan a kritikai eljárást jellemzi és határozza meg. A későbbiekben még visszatérek erre.

A „kritika” fogalmának használata egészen a modernségig pusztán filozófiai környezetben fordul elő: a kritika lehetséges tartalmairól és eljárásmódjáról szóló vita a humanizmustól kezdve válik egyre inkább a módszerrel alkotott kritikai reflexióvá. Descartes döntő impulzusokkal szolgál a kritika *metodológiai* fogalmának kialakulásához, így a kritika mint az „ész gyakorlása”¹⁴ a 18. század elejétől elkezd kizorítani a fogalom egyéb értelmezési lehetőségeit: a kritika az ész általi megismerés megnevezésévé válik. Az „egész világbölcsességre” nézvést Kant úgy határozza meg a kritikai tevékenységet, mint „megfontolásokkal élni belátásainak eredetéről csakúgy, mint tévedéseiről, valamint pontosan felvázolni azt a tervet, amely alapján az ész ilyen jellegű épületét tartósan és szabályosan fel kell építeni”.¹⁵ A megismerés alapjait, feltételeit és lehetőségeit a kritika segítségével kell felfedni. A tiszta ész így értelmezett kritikájában az ész nemcsak az ismeretadó erő, az *agens*, hanem ezzel együtt ő maga a kritika tárgya is; vagy Heidegger szavaival: „A kritika az önmaga előtt és önmagában álló ész önfelismerése.”¹⁶

Nem Kant kritikai írásai voltak az elsők, amelyek hatására a filozófia egyértelműen lefoglalta magának a kritika fogalmát, megkerülhetlenné téve ezzel más diszciplínák számára a nyelvi differenciálást: egy speciális „Írás-kritika”, amely a Szentírás hagyományozódását tekintette tárgyának, már korábban, a 17. században háttérbe szorította a kritika általános fogalmát. Kant után aztán erősen elszaporodik a kritika szóösszetételei-

¹³ Lásd 3. jegyzet! A történetiség jelentőségéhez lásd még korábbi fejtegetéseimet: Gunter MARTENS, „»Historisch«, »kritisch« und die Rolle des Herausgebers bei der Textkonstitution”, *editio* 5 (1991), 12–27.

¹⁴ HWP, 1264. hasáb

¹⁵ Immanuel KANT, *Nachricht von der Einrichtung seiner Vorlesungen in dem Winterhalbjahre von 1765–1766* = UÖ, *Vorkritische Schriften*, II., kiad. Artur BUCHENAU, Cassirer, Berlin, 1912, 325.

¹⁶ Martin HEIDEGGER, *Die Frage nach dem Ding. Kants Lehre von den transzendentalen Grundsätzen*, Niemeyer, Tübingen, 1962, 96.

nek elkülönítő használata: a 19. század kezdetétől beszélünk „irodalomkritikáról”, „színikritikáról”, és így szerez magának érvényt az azt követő évtizedekben meglehetősen gyorsan a „szövegkritika” lachmanni szóalkotása.

De mégis hogyan kell érteni ezt a szóösszetételt? Milyen logikai viszonyban áll a szöveg szó a kritikával? Ha a szöveg a kritika egyedüli tárgya, akkor – mint ahogy az irodalomkritika esetében egy bizonyos költeményről van szó – a szövegnek egy meghatározott egységnek kellene lennie. De hogyan is volna ez lehetséges, ha a szöveg éppen a szövegkritika segítségével jön létre, így a szövegkritika tárgya ezt megelőzően nem is létezhet?¹⁷ Vagy talán a szöveg mint ideális létező lesz a kritikai tevékenység tárgyává, egy olyan ágenssé, melynek segítségével a hagyományozottat kritikával kell illetnünk és változtatást kell eszközölnünk rajta?¹⁸ Vagy éppen egy Kant észkritikájával párhuzamos szóképzésként kell tekintenünk a szövegkritikára, amely esetben a szöveg egyszerre válik szubjektummá és objektummá, a szövegkritika pedig az önreflexió aktusává?¹⁹

E kérdések eldöntéséhez engedjék meg, hogy felvázoljam a körvonalait a „szöveg” kiadásfilológiai szempontból számomra értelmesnek tetsző fogalmának.

Tudomásom szerint maga Lachmann nem nyilatkozott arról, hogyan érti a „szövegkritika” szóösszetétel első tagját. De a „kritika” fogalmának kb. egy évszázaddal később induló elméleti reflexiója sem tisztázódott eddig véglegesen. Mégis messzemenőig egységesnek tűnik az az álláspont,

¹⁷ Rüdiger Nutt-Kofoth úgy definiálja a *Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft*ban a szövegkritikát, mint „egy szöveg szövegkiadói előállítását célzó eljárás a szöveg hagyományozódásának rendszerezése és értékelése alapján”. (*Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft. Neubearbeitung des Reallexikons der deutschen Literaturgeschichte*, III., szerk. Jan-Dirk MÜLLER, valamint Georg BAUMGART – Harald FRICKE – Klaus GRUBMÜLLER – Friedrich VOLLHARDT – Klaus WEIMAR, de Gruyter, Berlin – New York, 2003, 602.) A szövegre eszerint egyszerre mint előállítandóra és mint hagyományozottra kell tekintenünk.

¹⁸ Így pl. Herbert Kraft, aki elutasítja a szöveghiba Hans Zeller által képviselt fogalmát (vö. a 37. és 38. jegyzettel), azzal a magyarázattal, hogy „nem a szöveg hibás, csak a hagyományozása”. Vö. Herbert KRAFT, *Editionsphilologie*, közrem. Jürgen GREGOLIN – Wilhelm OTT – Gert VONHOFF – Michael BILLMANN, WBG, Darmstadt, 1990, 47.

¹⁹ Roland Reuß is a kritika alapvonásának tartja, hogy „a kritikai tevékenység rólunk, előítéleteinkről, bizonyosságainkról mond ítéletet”. Lásd Roland REUSS, „Notizen zum Grundriß der Textkritik”, *Modern Language Notes* 117 (2002), 584–589, itt 588.

amely szerint a szöveg mint egyes elemekből összeálló alakzat, önmagában *jelként* is értelmezhető, azaz jelölő és jelölt egysége mutatkozik meg benne. A jelölőt ekkor – ideális esetben – rögzítettnek kell tekinteni, a jelöltet pedig változónak, ami a befogadó mindenkori értelemkonstitúciójától függ. A szövegkritikai tevékenységek gyengéje abban áll, hogy a jel *jelentése* a jel *hordozóján* is nyomot hagy, melynek szilárd alakja megint: a nem kritikai szöveggyógyászásban a diktálás utáni másolás révén hagyományozott írás vagy akár a nyomtatott szöveg a másoló, a lektor vagy a nyomdász szubjektív megértése (vagy éppen meg nem értése) alapján megváltozik. Vagy éppen a szerző kezdi el átolvasni és megváltoztatni a saját, korábban már véglegesített szövegét. Az ilyen esetek miatt próbálkoztam meg a „dinamikus szöveg” fogalmának bevezetésével.²⁰ A szövegkiadó filológus kritikai tevékenységei esetében is feltételezzük, hogy a szöveg hagyományozott alakja – persze bizonyos meghatározott feltételek mellett – változhat. De melyek is pontosan ezek a feltételek? Vajon minden esetben egyenlő mértékben lehet őket alkalmazni?

Megítélésem szerint ez a fogalomtörténeti kitérő néhány, a további tárgyalásra alkalmas támponttal szolgál. Amennyiben első megközelítésben – nagyon általános és tág értelemben – abban látjuk a szövegkritika feladatát, hogy segítségével a szövegkiadó a hagyományozottat – itt lehet szóbeli vagy írásbeli hagyományozásról, illetve nyomtatás vagy más médium általi rögzítésről – szöveggé alakítja, ebben az esetben a kritika tárgyára nem szöveggé, hanem egy előttünk álló, valamilyen formában rögzített nyelvi (vagy zenei) megnyilatkozásként kell tekintenünk. A szöveg, amely hagyományozott formájában zártnak és szándékoltnak tekinthető – legalábbis ezt feltételezzük, különben nem próbálnánk neki jelentést tulajdonítani –, nem önmagában áll előttünk, hanem éppen értelmezésünk által jön (újra) létre. Először elkezdjük, vagy legalább megpróbáljuk a hangokat, írásjeleket egyazon összefüggésben látni és értel-

²⁰ Lásd Gunter MARTENS, „Textdynamik und Edition. Überlegungen zur Bedeutung und Darstellung variierender Textstufen” = *Texte und Varianten. Probleme ihrer Edition und Interpretation*, szerk. Gunter MARTENS – Hans ZELLER, Beck, München, 1971, 165–201. Később megpróbáltam a „szöveg” fogalmát tovább differenciálni, amennyiben a dinamikus aspektus mellé egy statikusát is állítottam, amelyet a szerző „végső” szilárd alakra való törekvéseben találunk meg. Lásd Gunter MARTENS, „Mi az, hogy szöveg?”, ford. SCHULCZ Katalin, *Literatura* 33 (1990/3), 239–260.

mesen kiolvasni. Ez a hermeneutikai teljesítmény, vagyis a ránk hagyományozott szöveg interpretációja, nemcsak része, hanem valójában alapja a szövegkritikának. Ez maga a kritikai tevékenység, annak fent vázolt értelmében. És, ami még alapvetőbb, a kritikai tevékenység a hagyományozottban megtalálni vélt szöveget – ti. minden szövegkritikai tevékenység kezdetén ott áll annak feltételezése, hogy a dokumentumban egy *szöveg* fedezhető fel – kérdőjelezi meg: hogy ti. egyáltalán értelmes „szöveg”-e az, ami előttünk áll, tehát jelentéssel bíró jel-e, amely a részletekben megmutatkozó heterogenitása ellenére mégis egy szerző vagy szerzőcsoport egységes irodalmi projektjének, tehát „műnek”, vázlatnak, levélnek stb. tekinthető?²¹

Ez a kérdés kevésbé érthető, ha a még mindig domináns, nyomtatott médium általi hagyományozást vesszük alapul, ellenben azonnal plauzibilissé válik a nem nyomtatott szöveggyógyász esetében. Képzeljünk csak el egy kézzel írt lapot, amely alkalmi jegyzetek mellett különböző költeményekhez írt vázlatokat tartalmaz, egy adott költeményhez ráadásul olyanokat, melyek különböző szövegállapotokat képviselnek, amelyek nem ugyanabban a munkafázisban kerültek a papírra. A kritikai tevékenység ebben az esetben akkor kezdődik, amikor különböző (grafikai, kronológiai, tartalmi stb.) összefüggéseket azonosítok be a papíron, azaz megpróbálom őket csoportosítani, egymáshoz rendelni, illetve időbeli folyamatokat meghatározni.²² Azonban nem lehet előre látni, hogy ez ténylegesen irodalmi „szövegeket” eredményez-e, amelyek szövegkiadói szempontból ilyenként meghatározhatóak, vagy éppenséggel egy „művel”²³ való összefüggéseket, amelyeket külön-külön kellene bemutatni. Szövegkritikusként számolnom kell azzal a lehetőséggel, hogy nem sikerül a szövegkonstitúció, és így például egy rendelkezésemre álló kézzel írt lapot végül csak grafikai egymásutánosságában és egymásmellettségében

²¹ A „szöveg” és a „mű” (illetve vázlat, töredék) különválasztásához vö. Gunter MARTENS, „Das Werk als Grenze. Ein Versuch zur terminologischen Bestimmung eines editorischen Begriffs”, *editio* 18 (2004), 175–186.

²² A szövegkritika fogalmát átfogó különböző tevékenységek összefoglalását nyújtja: REUSS, *I. m.*, 585–586.

²³ A „mű” fogalmának általam adott meghatározása: „Olyan szövegváltozat, amelyet a szerző személyesen hozott nyilvánosságra vagy szándékában állt annak nyilvánosságra hozása.” (MARTENS, „Das Werk als Grenze”, 179.)

tudom visszaadni. Egy olyan jegyzetfüzet esetében, amelyben önéletrajzi feljegyzések, alkalmi jegyzetek, költői vázlatok stb. minden átmenet nélkül folynak egymásba, sokszor nem marad más lehetőségem, mint hogy a szöveg hagyományozás ezen dokumentumát a maga egészében jelentessem meg.²⁴ Az ilyen irányú szövegkiadói törekvések, amelyek aztán fakszimilék, illetve kézirat-átiratok formájában kerülnek nyilvánosságra – adott esetben szöveggenetikai elemzéssel vagy egy olyan kommentárral, amely tartalmazza a szövegkiadó által felfedezni vélt összefüggéseket –, egyáltalán nem a kritika nélküli szövegkiadói hozzáállásról és végképp nem a „valódi” szövegkiadói feladatok elől való menekülésről tesznek bizonyosságot, hanem éppen a felelősségteljes szövegkritikai munka eredményei. A *Homburgi fólió-füzet* 90–92. oldalai, amelyek a ránk maradt kézirat formába való bárminemű beavatkozás igénye nélkül Hölderlin *Mnémoszüné* című híres himnusz-törredékéhez tartalmazznak feljegyzéseket – sajnos ezen a ponton le kell mondjak arról, hogy részleteiben elemezzem ezt a példát²⁵ –, az én szememben sokkal inkább kritikainak bizonyulnak, mint az a vállalkozás, amelynek során különböző változatok alapján kerülnek kiválogatásra a szövegek, amelyekből végül egy, az olvasó számára kérdés nélkül elfogadandó, zárt műalak jön létre. Ugyanez érvényes Kafka *A perére*: nézetem szerint egy sokkal inkább kritikai eljárás kifejeződése, ha a végérvényes sorrend ismerete nélkül ránk maradt fejezeteket és fejezettörredékeket egyes füzetek gyűjteményeként adják ki,²⁶ mint ha a kiadással bebetonoznának egy pusztán feltételezett

²⁴ Ehhez lásd a Nietzsche feljegyzéseinek nyilvánosságra hozása körüli vitát: Michael KOHLENBACH – Wolfram GRODDECK, „Zwischenüberlegungen zur Edition von Nietzsches Nachlaß” = *Text.Kritische Beiträge* 1 (1995), 21–39. Ebben az esetben meglehetősen sajnálatos, hogy a szövegkiadóknak le kellett mondaniuk a más (nyomatott vagy kézírásos) szövegekhez való sokszor nagyon is valószínű viszony genetikai feltárásáról.

²⁵ Vö. Gunter MARTENS, „Über Handschriften gebeugt. Ein Versuch, Hölderlins »Mnémosyne« zu fassen” = *Literatur als Erinnerung. Winfried Woesler zum 65. Geburtstag*, szerk. Bodo PLACHTA, Niemeyer, Tübingen, 2004, 165–192; Gunter MARTENS, „Wie subjektiv darf, wie subjektiv muß eine Edition sein? Probleme der editorischen Darstellung von Hölderlins »letzter Hymne« *Die Nympe Mnemosyne*” = *Edition und Interpretation moderner Lyrik seit Hölderlin*, szerk. Dieter BURDORF, de Gruyter, Berlin – New York, 2010 (Beihefte zu editio, 33), 83–102.

²⁶ Ez megvalósul abban a kötetben, amelynek címében teljes joggal szerepel a „történeti-kritikai kiadás”: Franz KAFKA, *Der Process*, kiad. Roland REUSS, Stroemfeld, Basel – Frankfurt am Main, 1997.

sorrendet. A szövegkonstitúció itt meglehetősen bizonytalan és kétséges:²⁷ ebben az esetben az olvasó döntésére kell bízni. Max Wehrli „nyitott szöveg”-konceptiója, amelyet immár 15 éve, a Germanisztikai Szövegkiadói Munkaközösség bázeli ülésének kezdetén bocsátott vitára,²⁸ ebben az esetben a mai napig mit sem veszített az érvényességéből.

De térjünk vissza a nyomtatott hagyományhoz. Ezen a területen egyértelműen adottnak tűnik az egyes összezárt elemek szemiotikai egysége, strukturális összefüggése és kontingenciája: a nyomtatott betűk (irodalmi) szöveggé történő érzékeléséhez szükséges előfeltételek tehát adottak és a szövegkritikusnak arra kell rákérdeznie, hogy az így érzékelt szöveg vajon az „igazi” szöveg-e. Nevezzük a ránk hagyományozott – tehát kompetenciánk és (a szövegnyelvészet szavával élve) „világismeretünk” alapján megismert – szöveget „szöveg₁”-nek. Ebben az esetben a hagyomány azon elemei, amelyeket nem tudunk értelmezésünkbe integrálni, az értelemfejtés hiányosságai, valamint mindaz a normától való eltérés, amelyet szöveg₁-ben felismerünk, egy „korrektebb” „szöveg₂” létének feltételezéséhez vezetnek. Így aztán minket, szövegkiadókat az foglalkoztat – mint ahogy ezt a Germanisztikai Szövegkiadói Munkaközösség aacheni ülésén már hevesen megvitattuk –, hogy előállítsunk egy *autentikus* szöveget. És még ha úgy is gondolom, hogy túlságosan behatárolt az autenticitás azon fogalma,²⁹ amely a szerző személyéhez való kötődést már elégséges kritériumnak tartja, mégis meg kell elégednünk ezen a helyen azzal, hogy a szövegkritikai tevékenység szükséges irányultságát a megalkotott szöveghez kapcsolódó szerző egyszerűsítő feltételezésével határozzuk meg. Tudatosan használom itt a *megalkotott* [verfaßt] szót a *szán-*

²⁷ Ez különösen érvényes a Kafka által kihúzott szövegrészekre: nem tudhatjuk, hogy valóban végérvényesen töröltként kell-e tekinteni rájuk, vagy hogy a kihúzások esetleg olyan szavakat és mondatokat jelölnek-e, amelyekkel a szerző elégedetlen volt, azonban mégsem helyettesítette még őket másokkal, esetleg hogy egy végső redakció esetén nem tért-e volna mégis vissza hozzájuk. A szövegkritikának ezt a tényállást is feltételeznie kell, így ebben az esetben nem tud „tisztá” szöveget létrehozni.

²⁸ Max WEHRLI, „Vom Schwinden des Werkbegriffs”, *editio* 5 (1991), 1–11; vö. még REUSS, *I. m.*, 587: „A szövegkritikának ott kell véget érnie, ahol a kiadás olvasója vagy felhasználója folytatni tudja.”

²⁹ Vö. Gunter MARTENS, „Autor – Autorisation – Authentizität. Terminologische Überlegungen zu drei Grundbegriffen der Editionsphilologie” = *Autor – Autorisation – Authentizität*, szerk. Thomas BEIN – Rüdiger NUTT-KOFOTH – Bodo PLACHTA, Niemeyer, Tübingen, 2004 (Beihefte zu editio, 21), 39–50.

dékolt helyett, hiszen a szerző szándéka előttünk mindig rejtve marad. A szerzői szándék feltételezése szükségszerűen olyan szöveghez vezet, amelynek nem a szerző [Autor], hanem a szövegkiadó [Editor] az alkotója [Verfasser].³⁰ Ezt kívánja kizárni kritikai tevékenységünk egyik alapszabálya: a szövegkritika soha nem válhat szerzőkritikává. Soha nem szabad azt gondolnunk, hogy jobban tudunk valamit, mint a szerző által létrehozott szöveg. Tárgyi tévedések és a szerző lelken száradó hibák ugyanúgy hozzátartoznak a szándékolt *autentikus* szöveghez, mint az esetleges befejezetlenség vagy pontatlanság.

Ebből szükségszerűen következik, hogy a szerző által saját kezűleg megírt vagy általa hanghordozóra mondott szövegeket beavatkozás nélkül, a szerző által létrehozott alakban kell visszaadni.³¹ Ezt a „törvényt” minden *ha* és *de* nélkül érvényesnek tartom, legalábbis a történeti-kritikai kiadás esetén mindenképp. Elírások, a központosítás következetlensége, kihagyások vagy megkettőzések itt a szöveghez tartoznak, megmutatják valós státusát vázlatként, töredékként, önmagában műjeggyel nem rendelkező szövegtestként.³² A lejegyzés hevenyészettsége, a kidolgozás lezáratlansága, a „befejezetlenség”, amely a szerzőt visszatartja a szöveg publikálásától: mind magának a szövegnek a *signumai*, saját nyelvük van, maguk is olyan információk hordozói, amelyek nagy jelentőséggel bírnak a szöveg megítélése és szituálása szempontjából. Ez különösen érvényes a levelekre, amelyek a magánjellegű kommunikáció szférájába tartoznak. Mindaz a hiba, javítás vagy következetlenség, amelyet a szerző a levelezőpartnerével megosztott, nem maradhat rejtve a szövegkiadás olvasója előtt sem. Ez az eljárás is a szövegkiadó kritikai tudatosságához

³⁰ A „hesperische Gesänge”, amelyeket D. E. Sattler Hölderlin kései befejezetlen himnusz-költészetének komplex hagyományából kiolvasni vél, tanulságos példaként szolgálnak erre. Lásd Friedrich HÖLDERLIN, *Sämtliche Werke. Frankfurter Ausgabe*, VII–VIII., *Gesänge*, kiad. D. E. SATTLER, Stroemfeld, Basel – Frankfurt am Main, 2000, valamint a különálló kiadást: Friedrich HÖLDERLIN, *hesperische gesänge*, kiad. D. E. SATTLER, Neue Bremer Presse, Bremen, 2001.

³¹ Ehhez lásd Hans Zeller „emendációs apparátusát”: Hans ZELLER, „Befund und Deutung. Interpretation und Dokumentation als Ziel und Methode der Edition” = *Texte und Varianten*, 45–89, itt 74–77.

³² Határeset a szerző által saját kezűleg írt gépirat. Ebben az esetben a technikából adódó íráshibákat a kiadott szövegben és a variánsok bemutatásában javítani kell, és csak a szövegtenő leírásában vagy a jegyzetekben kell közölni őket.

tartozik, bár mindemellett természetesen jogában áll a szövegkritikai kommentár segítségével felhívni a figyelmet az elírásokra, hiányokra, felcserélésekre, és mindezzel az olvasó segítségére lenni a megértésben.

Ellenben lehetséges, sőt kötelező a közvetlen beavatkozás a hagyományozott szövegekbe, abban az esetben, ha a szerző által létrehozott szöveg, vagy – hogy feloldjuk a szerző személyéhez túlságosan szorosan kapcsolódó autenticitást – egy szöveg egy adott időpontban érvényes *történeti* alakja *bizonyítható módon* idegen beavatkozás hatására megváltozott. Tudatosan tágítom az autenticitás feltételeit, hiszen a szerző személye a szövegkiadó számára alig megfogható: én mindenekelőtt egy adott történeti hely markereként tudom meghatározni, és felfogásom szerint a szöveg mint *történeti* dokumentum megőrzése és továbbadása az utókornak a kritikai kiadó legnemesebb feladata. A kritika elsősorban a hagyományozott szöveg jelentésére és történeti alakjára adott reflexióban áll. A szöveg hibát, amelyet a kiadónak ki kell küszöbölnie és adott esetben korrigálnia, csak keletkezésének történeti környezetében határozhatjuk meg. Tehát ahhoz, hogy egyáltalán elkezdhessünk foglalkozni az emendációk és konjektúrák ügyével, el kell sajátítanunk – és ennek minden szövegkiadó számára egyértelműnek kellene lennie – a történeti grammatikát és szemantikát, illetve a keletkezés idején érvényes mondat- és szövegmin-tákat. Ehhez tartozik különösen az a terület, amelyet a nyelvészet pragmatikaként határoz meg: a mindenkori szituáció, valamint mindazok a feltételek és külső behatások, amelyek a nyelvi kommunikáció működését meghatározzák. Azonban természetesen tudjuk azt is, hogy ez a történeti rekonstrukció maga is történeti dokumentumok értelmezésén alapul, így tehát egy hermeneutikai folyamat eredménye. Ezen a ponton az interpretáció elég erősen átnyúlik a kritikai szövegkiadás tevékenységébe. A történeti szövegalak reflexióját, amelyről az imént beszéltem, a birtokviszony kettős jelentésében szeretném, ha értenék: ez a történeti szöveg nemcsak tárgya a kritikai tevékenységnek, hanem annak maga is alanyává válik, nem utolsósorban azért, mert újra és újra kérdőre tudja vonni a szövegkiadót, aki maga is részt vállal a korrekt textualitás krité-

* A *szövegkritika* fogalmában rejlő birtokviszony kettősségéről van szó: a *szöveg* tárgya, de alanya is a *kritikának*.

riumainak kialakításában. A szövegkiadói munka ezáltal magában hordja a felhívást az állandó önreflexióra, amely azon feladat érvényességének feltételeire és hatáira kérdez rá, amellyel mi foglalkozunk: a történeti rekonstrukcióéra.

Ez különösen érvényes fáradozásaink kedvelt tárgyára, az irodalmi szövegekre nézve. Míg a köznapi szöveg történeti grammatikájának rekonstrukciója elképzelhető (amint ismerünk is erre irányuló kezdeményezéseket), addig a költői szövegek speciális grammatikájának megfogalmazására tett eddigi kísérletek kudarcba fulladtak. És nem véletlenül. Az 1970-es évek elején Roland Harweg végrehajtott egy igazán érdekes kísérletet: annak érdekében, hogy bebizonyítsa egy általános szöveggrammatika érvényességét és hatásosságát, egy kiválasztott irodalmi szövegen – Thoman Mann *Vázlat Schillerről* című művén – keresztül bemutatta, milyen módon sérül az olvasó stílusérzéke a vizsgált esszé belül. Harweg olyan szöveggrammatikai szabályokra vezeti vissza mindezt, amelyek az olvasóban a stilisztikai megformáltság érzésének megsértésekor lépnek működésbe.³³ Emellett olyasvalami is kiderül, ami Harwegnek egyáltalán nem állt szándékában (mint ahogy nem is ez érdekelte): mégpedig az, hogy az irodalmi szöveg sajátossága különösen a szöveggrammatika szabályainak ezen megsértésében mutatkozik meg, amely sajátosságot nem lehet a „jólformáltságtól” való eltérésként szabályok közé szorítani. A költészet elsősorban a hétköznapi nyelvnek mint a közlés nyelvének mintáitól való elrugaskodással mutatja meg kifejezőerejét és fejt ki hatását: egy ilyen szövegnek az idegensége konstituálja az egyediségét, valamint annak lehetetlensége, hogy közlésmódját és közlését teljes mértékben a számunkra ismerős világhoz mérjük hozzá. És ebből a sajátosságból születik meg az erő, amellyel állandóan kihívás elé állít és kérdőre von bennünket, illetve világlátásunkat és ítéletalkotásunk mintáit.

A költői szövegek ezen alapvető idegenségének fel nem ismerése³⁴ vezetett a múltban az ismerős szintaktikai és szemantikai minták, illetve az örökölt költői struktúrák hibáinak reflektálatlan korrekciójához. Sőt

³³ Roland HARWEG, „Stilistik und Textgrammatik”, *LiLi. Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik* 5 (1972), 71–81. Részletesen vö. még Gunter MARTENS, „Textlinguistik und Textästhetik. Prolegomena einer pragmatischen Theorie ästhetischer Texte”, *Sprache im technischen Zeitalter* 53 (1975), 6–35.

³⁴ Részleteiben vö. MARTENS, »Historisch«, »kritisch«...», 19.

megállapíthatjuk, hogy a szövegkritika fogalmának 20. századi leszűkülésével észrevehetően megnőtt a hajlandóság a szövegbe történő elietett beavatkozásra. Míg Karl Lachmann még a *lectio difficilior*t tartja a szövegkonstitúció főszabályának, addig az őt követő generációk számára egy költői mű megütközést keltő szövegezése, a szabálytól és az ő elvárásaitól való eltérései sokszor meglehetősen spekulatív konjektúrákhoz vezettek. *A tengerhez (An das Meer)* című vers két sorát:

Und *etwas* tauchen aus der Flut, der matten,
Gesichter, wesenlos vom Totenreich, [...] ³⁵

Carl Seelig így közli Georg Heym költeményeinek 1947-es kritika kiadásában:

Und *Ätnas* tauchen aus der Flut, der matten,
Gesichter, wesenlos vom Totenreich, [...]

És Etnák emelkednek matt habokból,
Alvilágból jött arcok csendesén, [...] ³⁶

Az ilyen vadhajítások lenyesegetése és megelőzése érdekében Siegfried Scheibe és Hans Zeller a múlt század második felében megpróbálták megfogalmazni a „szöveghiba” meghatározásának lehető legegzaktabb szabályait. Ez kétségtől fontos és szükséges, bár sajnos végeredményben halálra ítélt vállalkozás volt. Ugyanis a szöveghiba definíciójához nem elég sem az a megfigyelés, hogy egy megütközést keltő hely megvonja a szövegtől annak „értelmét”,³⁷ sem pedig a „szöveg belső struktúrájának” megsértése.³⁸ Egyrészt azért, mert az, hogy egy értelmi struktúrát el tu-

³⁵ Georg HEYM, *Gedichte 1910–1912. Historisch-kritische Ausgabe aller Texte in genealogischer Darstellung*, II., kiad. Günter DAMMANN – Gunter MARTENS – Karl Ludwig SCHNEIDER, Niemeyer, Tübingen, 1993, 1035. (Kiemelés – G. M.)

³⁶ Georg HEYM, *Gesammelte Gedichte*, kiad. Carl SEELIG, Zürich, 1947, 171. (Kiemelés – G. M.) [Hajnal Gábor fent idézett magyar fordítása az utóbbi változatot követi, lásd Georg HEYM, *Ködvárosok. Versek*, Európa, Budapest, 1966, 142.]

³⁷ Siegfried SCHEIBE, „Zu einigen Grundprinzipien einer historisch-kritischen Ausgabe” = *Texte und Varianten*, 1–44, itt 43: „A hibás helyek kritériuma, hogy önmagukban vagy szűkebb kontextusban nem bírnak értelemmel.”

³⁸ ZELLER, *I. m.*, 70 úgy egészíti ki Scheibének a 37. jegyzetben megadott definícióját, hogy megmagyarázza: „az újabb irodalomra nézve az »értelmet« szövegspecifikus

dunk-e fogadni, maga is állandóan ki van téve a történelmi változás lehetőségének, másrészt mert a fent nevezett okokból kifolyólag a költészetben nem létezik semmiféle törvényszerűség vagy általánosan érvényes belső szövegstruktúra.

Akkor tehát ennek végső soron a szövegkiadó rezignációjához kell vezetnie, vagy egyenesen a filológus visszavonulásához a kritikai tevékenység területéről? Szó sincs róla, sőt az a felismerés, hogy a szöveghibának nem létezik általánosan érvényes meghatározása, önmagában is kritikai-nak tekinthető. És természetesen léteznek részben érvényes procedúrák az emendálásra szoruló idegenkezű beavatkozások lehetőség szerinti legbiztosabb kinyomozására. Gondolok itt például a könyvnyomtatás hibaforrásaira, ahogy azt Martin Boghardt könyvészeti tanulmányaiban összefoglalta: elütésekre, átírási hibákra, félreolvasásra és -hallásra, amely esetekben a szövegahagyományozás módja kétségtelenül korrigálandó, és a tévedés egy történetileg – és a történeti fogalmába itt beleértem a szerző személyét is, annak minden különleges nyelvi és írásmódbeli sajátosságával – elfogadhatatlan szöveg létrejöttéhez vezet. Bárminemű hiba felfedezésének alapvető feltétele a szövegkeletkezés és -sokszorosítás feltételeinek lehető legpontosabb történeti-kritikai vizsgálata. De a szövegkiadónak mindig késznek kell lennie arra, hogy ezeket a „felfedezéseket” folyamatosan megkérdőjelezze. Itt hibásnak bizonyul a szöveghiba meghatározásának bárminemű mechanikus felfogása. Ha a legkisebb kétség is felmerül a látszólagos hiba eredetét illetően, azonnal visszavonulót kell fújni. Még abban a ritka esetben is, ha a megfigyelt szabálytalanság történeti sajátosság – mint az előadás elején idézett Gottsched-szöveg esetében, amelyben a „kritikus” egyszer „k”-val, máskor pedig „c”-vel van írva, mert megjelenése idején még nem létezett egységesített szabályrendszer az idegen szavak helyesírására. És ez különösen érvényes akkor, ha felmerül annak gyanúja, hogy a szerző vagy a kor érvényes normáitól vagy megszokásaitól való eltérés önmagában jelentőséggel bírhat: ekkor

logikaként, a szöveg belső struktúrájaként kell felfogni.” De ezzel Zeller nem kerüli ki azokat a nehézségeket, amelyek ezzel a definíciókísérlettel járnak. Végkövetkeztetése – „Inkább használjuk az autorizált, történeti és ezzel néha relatíve »rosszabb« szöveget, mint hogy egy »jobb szöveg létrehozásával« kicsúszson a történeti talaj a lábunk alól!” – mégis megfelel a szövegkiadó filológusok általam előadott kritikai tevékenységének.

a szövegbe való bármiféle beavatkozás szigorúan tilos. Ilyenkor szintén a szövegkritikai jegyzetekben nyílik megfelelő lehetőség a szövegkiadói gyanú megfogalmazására és megindoklására.

Mindazoknak a szöveghelyeknek a gondos ellenőrzése tehát, amelyekre az ember szövegkiadóként bukkanhat – saját szövegkiadói tevékenységünk alapjának és feltételeinek, lehetőségeinek és határainak pontos felmérése – már magában is a legteljesebb mértékben kritikai tevékenység. Azt gondolom, hogy ebből a szempontból a mai kiadói gyakorlat még mindig nem veszi elég komolyan a kívánatos szövegkritikát. Így zárásképp Nietzschevel megállapíthatom: „Általában azt hiszik, hogy vége a filológiának – én azonban úgy gondolom, még el se kezdődött.”³⁹

Fordította Verebics Éva Petra

³⁹ Friedrich NIETZSCHE, *Ifjúkori görög tárgyú íráskok*, ford. MOLNÁR Anna, Európa, Budapest, 1988, 164 (123. töredék).

Bibliography

Gunter MARTENS, „A szövegkiadó filológus kritikai tevékenységéről. Tézisek a szövegkritika tágabb fogalmához”, ford. VEREBICS Éva Petra = *Metafilológia 1.*, szerk. DÉRI Balázs – KELEMEN Pál – KRUPP József – TAMÁS Ábel, Ráció Kiadó, Budapest, 2011, 374–389.

Gunter MARTENS, „Vom kritischen Geschäft des Editionsphilologen. Thesen zu einem weiter gefaßten Begriff der Textkritik”, *editio* 19 (2005), 10-22.